

Justyna Sprutta

Najstarsze przedstawienia Matki Bożej

Salvatoris Mater 11/2, 151-157

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Przed Soborem Efeskim (431 r.) wizerunki Matki Bożej były mało popularne i dlatego niezbyt liczne. Dopiero po ustaleniu dogmatu o Bożym macierzyństwie Maryi sztuka zaczyna obfitować w Jej przedstawienia, zaś pierwsze autonomiczne wizerunki Matki Bożej pojawiają się w bazylice Santa Maria Maggiore w Rzymie¹. Najstarsze natomiast wyobrażenia Maryi – zdobiące rzymskie katakumby – pochodzą z III i IV wieku².

1. *Theotokos* w misterium Syna

Najwcześniejsze wyobrażenia Matki Bożej, faktyczne oraz hipotetyczne, ukazują Maryję jako zanurzoną w tajemnicy Jej Syna, akcentując dogmat o wcieleniu Boga³. Ilustrację tego dogmatu, z Maryją i Dzieciąciem w centrum tego wydarzenia, stanowi w sztuce wczesnochrześcijańskiej m.in. przedstawienie prorocstwa Balaama, łączone od przełomu III i IV w. niekiedy ze sceną pokłonu Magów⁴. W przedstawieniu tym pojawia się pogański profeta Balaam, wskazujący na – widniejącą ponad tronującą Maryją z Dzieciąciem – gwiazdę. Gwiazda z prorocstwa (Lb 24, 17: *Wzejdzie gwiazda z Jakuba i powstanie berło z Izraela*) wygłoszonego przez Balaama przed królem Moabitów Balakiem stanowi figurę Chrystusa jako Boga wcielonego, co sugerują także pisma patrystyczne, w których to pismach staje się ono zapowiedzią wcielenia Zbawiciela tudzież symbolicznym wyobrażeniem mesjańskiego prorocstwa zwiastującego narodziny Chrystusa czy też wyobrażeniem zbawienia⁵.

Justyna Sprutta

Najstarsze przedstawienia Matki Bożej

SALVATORIS MATER
11(2009) nr 2, 151-157

¹ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem w rzymskim malarstwie katakumbowym*, w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C. NAPIÓRKOWSKI, S. LONGOSZ, Niepokalanów 1997, 139.

² Por. K. ONASCH, A. SCHNIEPER, *Ikony. Fakty i legendy*, tl. Z. Szanter, M. Smoliński, H. Paprocki, Warszawa 2007, 9.

³ Por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 138-139.

⁴ E. JASTRZĘBOWSKA, *Daniel i Tekla między lwami: antyczne korzenie sceny*, w: *Studia z początków ikonografii chrześcijańskiej*, red. E. JASTRZĘBOWSKA, Warszawa 1998, 35. Por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej*, „Vox Patrum” 20(2000) nr 38-39, 398.

⁵ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 399. Najwcześniej św. Justyn na Zachodzie a Orygenes na Wschodzie interpretują prorocstwo Balaama w sensie mesjanistycznym. T. DO-

Nie można pominąć faktu, że w dziełach patrystycznych do III w. akcentuje się – w temacie narodzenia Mesjasza – zwłaszcza wypełnienie owego starotestamentowego proroctwa. Niemniej jednak wraz z początkiem IV w., kiedy to pojawia się głębsza refleksja teologiczna nad znaczeniem inkarnacyjnego aspektu tego faktu, wyobrażenie zarówno pokłonu magów, jak i pasterzy, nie tylko ukazuje realizację proroctwa Balaama, lecz w szczególności objawienie Boga w ludzkim ciele⁶. Owe trzy sceny, mianowicie: proroctwo pogańskiego profety, narodzenie Chrystusa i pokłon magów, wzajemnie „przenikające się”, gdy chodzi o samą ideę teologiczną, pojawiają się na najstarszych zabytkach sztuki chrześcijańskiej, czyli w malarstwie katakumbowym oraz na sarkofagach, odnosząc się do misterium Wcielenia⁷. T. Dobrzeniecki następująco pisze o przenikaniu się owych trzech tematów: *każde z tych trzech przedstawień kładzie nacisk na odrębny aspekt inkarnacji, ale wspólny motyw – światło – łączy je w jeden zespół obrazów. Magów prowadzi światło gwiazdy i przychodzą do prawdziwej Światłości. Prorok Balaam wskazuje na gwiazdę, która wejdzie z Jakuba. Boże Narodzenie jest przeniknięte światłem, gdyż są to narodziny zapowiedzianego prawdziwego Słońca Sprawiedliwości, święto obchodzone w dniu przypadającym na natalis Solis invicti, pogańskiego bóstwa solarnego*⁸. Gdy chodzi o proroctwo Balaama, pojawia się ono np. na płycie z epitafium Sewery⁹. Nie można jednak na tym etapie sztuki wczesnochrześcijańskiej dopatrzeć się samodzielnych przedstawień Matki Bożej, gdyż zawsze wyobrażana jest Ona w misterium Jej Syna, bowiem – jak pisze T. Dobrzeniecki – *Jej wizerunek zawdzięcza swe powstanie nie specjalnemu zainteresowaniu wczesnego Kościoła Najświętszą Dziewicą (Panagią), lecz stanowi on stałą uzupełniającą część potrójnego zespołu przedstawień teofanii Syna Bożego*¹⁰. Dzieje się tak jeszcze w IV w.

BRZENIECKI, „Hagia Maria-Theotokos” w sztuce wczesnochrześcijańskiej (Zagadnienia wybrane), w: *Maryja w tajemnicy Chrystusa*, red. S.C. NAPIÓRKOWSKI, S. LONGOSZ, Niepokalanów 1997, 155. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 399. Por. TAŻ, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem w rzymskim malarstwie katakumbowym...*, 135.

⁶ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 400.

⁷ T. DOBRZENIECKI, „Hagia Maria-Theotokos” w sztuce wczesnochrześcijańskiej..., 154-155. Kompozycja pokłonu Magów sięga swą genezą do oficjalnej ikonografii cesarskiej. TAMŻE, 155.

⁸ TAMŻE.

⁹ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 399. Por. TAŻ, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 138.

¹⁰ T. DOBRZENIECKI, „Hagia Maria-Theotokos” w sztuce wczesnochrześcijańskiej..., 155.

Najpewniejszym i najstarszym przedstawieniem Matki Bożej jest wyobrażenie w rzymskiej katakumbie Pryscylli, łączone z prorocstwem Balaama, chociaż istnieje również kilka innych niejako przedstawień Maryi, ale hipotetycznych. Niegdyś bowiem uchodziły one za bezsprzecznie prawdziwe wyobrażenia Matki Bożej, jednakże z czasem to przekonanie zostało podważone. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska stwierdza, że dla wcześniejszych badaczy sztuki wczesnochrześcijańskiej niemalże każde wyobrażenie kobiety z dzieckiem stanowiło wizerunek Maryi z małym Chrystusem. *Dla Antoniego Bosio, Jana Baptysty De Rossiego czy Józefa Wiplerta obraz ukazujący kobietę z dzieckiem na ręku musiał być wizerunkiem Madonny z Dzieciątkiem, gdyż taka właśnie identyfikacja znakomicie mieściła się w ich koncepcji sztuki wczesnochrześcijańskiej, jako zespołu świętych obrazów wyrażających podstawowe prawdy wiary*¹¹.

Jedno z takich hipotetycznych przedstawień stanowi fresk z lunety arcosolium w cubiculum nr 7, tzw. *Velatio*, w katakumbie Pryscylli przy via Salaria, datowany na około połowę III w. bądź na koniec tegoż stulecia¹². Centralne miejsce w tym malowidle zajmuje młoda kobieta w typie oranty, odziana w długą tunikę i welon, większa od pozostałych, wyobrażonych nieopodal postaci. Warto wspomnieć, że typ ikonograficzny – orant (oranta) – cieszył się w sztuce wczesnochrześcijańskiej wielką popularnością; jego obecność w dziełach sztuki wczesnochrześcijańskiej następująco uzasadnia Z. Abramowiczówna: *Starożytnym gestem modlitewnym było wzniesienie rąk, stąd też często pojawia się w sztuce wczesnochrześcijańskiej typ oranta lub orantki*¹³.

Z lewej strony oranty z *Velatio* znajduje się grupa złożona z trzech osób, mianowicie z siedzącego na krześle starca, utożsamianego z apostołem Piotrem, oraz ze stojących przed nim – kobiety i mężczyzny, ku którym starzec wyciąga rękę. Na prawo natomiast od oranty zasiada na krześle kobieta, ukazana z nagim niemowlęciem w objęciach. Według Józefa Wilperta ten potrójny wizerunek kobiety jest portretem Maryi, zaprezentowanej tutaj jako wzór dla wyobrażonej – w sąsiadującej z owym przedstawieniem scenie – poświęconej Bogu dziewicy¹⁴. Dzisiaj ów wizerunek jest odmiennie interpretowany, mianowicie jako wizja trzech aspektów życia jednej i tej samej kobiety, czyli wizja zaślubin,

¹¹ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 137.

¹² E. JASTRZĘBOWSKA, *Sztuka wczesnochrześcijańska*, Kraków 2008, 50. Il. 26: tamże.

¹³ Z. ABRAMOWICZÓWNA, *O sztuce starożytnej*, Toruń 2002, 144.

¹⁴ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 135-136.

modlitwy i macierzyństwa¹⁵. Nieco inaczej trzeci epizod interpretuje E. Jastrzębowska, mianowicie jako przedstawienie stojącej przed pedagogiem dziewczyny¹⁶. Być może trzykrotnie ukazana w malowidle z Velatio kobieta była fundatorką owego fresku, podkreślającego jej pobożność, macierzyństwo i edukację¹⁷.

Za kolejny, stanowiący także *de facto* hipotetyczny wizerunek Matki Bożej, uchodzi fresk z pierwszej połowy III w., z lunety arcosolium cubiculum nr 22 na rzymskim Coemeterium Maius. Malowidło to ukazuje w półpostaci i frontalnie, w przezroczystym welonie, kobietę-orantę, ze znajdującym się tuż przed nią chłopcem. Ponadto z obu stron tej kobiety umieszczone są monogramy Chrystusa: znaki Chi-Rho. Poza tym, w podłuczcu arcosolium, wyobrażone jest w medalionie – między orantem i orantą – popiersie Mesjasza. Dla odkrywcy tego fresku, Antonia Bosio, dominująca w dekoracji pomieszczenia oranta stanowiła wizerunek Matki Bożej jako *Mariae Advocatae*, orędującej za zmarłymi, spoczywającymi w owym cubiculum¹⁸. Jednakże według innych badaczy przedstawienie to uchodzi za wizerunek zwykłej kobiety z synem, zmarłej w tym samym czasie, kiedy umarło jej dziecko, wraz z nią wyobrażone w omawianym fresku¹⁹. Z hipotezą, że malowidło to jest tylko portretem zmarłej kobiety, spoczywającej w owym pomieszczeniu, a nie Matki Bożej, wystąpiono w XVIII wieku²⁰. Mimo że te przedstawienia są hipotetycznymi wizerunkami *Theotokos*, nadto nieuznanymi dzisiaj za autentyczne wyobrażenia Maryi z Chrystusem, to jednak w tychże przykładach malarstwa katakumbowego można upatrywać źródeł późniejszej ikonografii *Matki Bożej Orantki i Matki Bożej Platytery*²¹.

2. Maryja z katakumby Priscylli

Za najstarsze i najbardziej kompletne (choć zachowane jedynie w swej górnej części) oraz nie hipotetyczne wyobrażenie Matki Bożej

¹⁵ TAMŻE.

¹⁶ E. JASTRZĘBOWSKA, *Sztuka wczesnochrześcijańska...*, 49-50. Por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem w rzymskim malarstwie katakumbowym...*, 135.

¹⁷ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 136.

¹⁸ Por. TAMŻE. A. Grabar łączy ten obraz Maryi z dekoracją martyriów i absyd świątyni bizantyjskich. TAMŻE.

¹⁹ K. ONASCH, A. SCHNIEPER, *Ikony. Fakty i legendy...*, 15.

²⁰ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 136.

²¹ K. ONASCH, A. SCHNIEPER, *Ikony. Fakty i legendy...*, 15.

uchodzi – nawiązujący do mesjańskiego proroctwa Balaama – wizerunek Maryi z Dzieciąciem w ramionach, zdobiący loculus nr 10 w katakumbie Pryscylli. Ten pochodzący z około 200 roku²² fresk przedstawia kobietę (w welonie) z nagim niemowlęciem w objęciach, jak też stojącego w pobliżu niej mężczyznę, który – zwracając się ku kobiecie – wyciąga w górę rękę, w kierunku niezachowanej dzisiaj, niegdyś umiejscowionej nad dzieckiem, gwiazdy²³. Niemowlę to spoczywa na łonie Maryi w postawie dziecka karmionego piersią. T. Dobrzeniecki pisze: *W tej wizji zapowiedziane jest jednocześnie królestwo Chrystusa, ponieważ na Wschodzie składano hołd królowi, nazywając go gwiazdą, słońcem lub wschodem słońca* [chodzi o zapowiedź Balaama – dopowiedzenie J.S.]²⁴. To proroctwo Balaama, mówiące o przyjściu Zbawiciela na świat, ma charakter pierwszej epifanii, ukazującą w sztuce wczesnochrześcijańskiej temat Wcielenia w łączności z tajemnicą Maryi.

Zwrócono już uwagę na to, że ilustracja proroctwa Balaama łączy się z pokłonem magów, co obrazuje nie tylko wspomniane już epitafium Sewery²⁵, ale na przykład, także późniejsza, pokrywa sarkofagowa z Museo Nazionale Romano²⁶. Na pokrywie tej pojawia się Balaam – w długiej szacie, stojący za tronem Maryi i wskazujący ręką na gwiazdę – oraz magowie i sama Matka Boża ze zwracającym się ku Magom Dzieciąciem. Dziecię nie siedzi na kolanach Maryi, ale unoszone jest przez Nią w rękach; wydaje się, że Matka Boża w ten sposób ukazuje Syna magom, interpretowanym w późniejszej tradycji m.in. jako przedstawiciele narodów świata. Tym samym Chrystus byłby prezentowany przed oczami ludów jako Król i Zbawiciel całego stworzenia. Pozbawiony natomiast obecności Balaama pokłon magów ukazuje np. fresk z rzymskich katakumb Marcelina i Piotra²⁷, umiejscowiony pod łukiem arcosolium.

²² B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 399. Por. T. DOBRZENIECKI, „Hagia Maria-Theotokos” w sztuce wczesnochrześcijańskiej..., 155. Por. A. LIEDTKE, *Historia sztuki kościelnej w zarysie*, Poznań 1961, 31. Por. il. 10, 11: tamże.

²³ Por. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 134-135. Por. B. FILARSKA, *Archeologia chrześcijańska zachodniej części imperium rzymskiego*, Warszawa 1999, 24.

²⁴ T. DOBRZENIECKI, „Hagia Maria-Theotokos” w sztuce wczesnochrześcijańskiej..., 155.

²⁵ Por. Dziecię, trzymane oburącz przez Matkę, zwraca się tutaj ku Niej, a nie ku Magom. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 138. Por. TAŻ, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 400. Il. 10: tamże.

²⁶ TAŻ, *Tajemnica Wcielenia w najstarszej ikonografii chrześcijańskiej...*, 400. Il. 9: tamże.

²⁷ TAMŻE, 400. Il. 8: tamże. Niekiedy zamiast trzech Magów pojawiają się dwaj bądź cztery, zbliżając się do tronujszej Maryi z Dzieciąciem. B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 138.

Przedstawia on Maryję z Dzieciątkiem między dwoma – ukazanymi w orientalnych strojach i z darami w rękach – magami. Wracając do wizerunku Maryi z katakumby Pryscylli, tytułem podsumowania warto wskazać na Engelberta Kirschbauma, który stwierdza, że malowidło to jest najstarszym znanym wyobrażeniem Epifanii, w jakim Balaam pełni rolę przejętą później przez magów, sama zaś treść takich przedstawień koncentruje się wokół Zbawiciela jako obiektu czci, tudzież jako Mesjasza objawiającego się całemu stworzeniu²⁸.

Także w omawianym wyobrażeniu z katakumby Pryscylli można doszukać się nawiązań w kompozycji do starożytnej ikonografii niechrześcijańskiej, np. chociażby do przedstawień egipskiej bogini Izydy wraz z jej małoletnim synem, Horusem, na amuletach czy w postaci statuetek. Przedstawienia te mogły zainspirować chrześcijańskich artystów do stworzenia analogicznego (pod względem kompozycji, nie treści) wizerunku Matki Bożej z Dzieciątkiem, gdyż artystom tym nieobce były np. wyobrażenia Izydy karmiącej piersią Horusa²⁹.

Większość omawianych powyżej zabytków sztuki wczesnochrześcijańskiej pochodzi z III w. bądź z pierwszej połowy IV w., a więc z okresu, kiedy kult maryjny nie był jeszcze rozpowszechniony. Mimo to stulecia od II po IV były czasem rozważań i dyskusji m.in. o dziewictwie, świętości i Bożym macierzyństwie Maryi, jak też o antytezie: Ewa – Maryja czy o paraleli: Maryja – Kościół. Nie można jednak mówić o wpływie owych rozważań czy dyskusji – prezentowanych w pismach Ojców Kościoła – na formowanie się w III w. ikonografii malowideł w katakumbach, ukazujących Matkę Bożą. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska uzasadnia taką sytuację tym, że freski te były po prostu wyrazem pobożności chrześcijan, a nie odzwierciedleniem nauki Kościoła³⁰.

Dr Justyna Sprutta
Wydział Teologiczny UAM (Poznań)

ul. Targowa 9d/15
PL - 63-400 Ostrów Wielkopolski

e-mail: jsprutta@o2.pl

²⁸ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 138.

²⁹ K. ONASCH, A. SCHNIEPER, *Ikony. Fakty i legendy...*, 26.

³⁰ B. IWASZKIEWICZ-WRONIKOWSKA, *Najstarsza ikonografia maryjna – Madonna z Dzieciątkiem...*, 137.

Le più antiche rappresentazioni della Madre di Dio

(Riassunto)

Le più antiche rappresentazioni della Madre di Dio risalgono al III/IV secolo e si possono trovare nelle catacombe romane. Le immagini di Maria non tanto sono legate alla dottrina che alla pietà dei fedeli.

L'autrice divide il suo contributo in due parti: 1) La Theotokos nel mistero del Figlio (la scena dei Magi che recano i doni al Bambino); 2) Maria dalla catacomba di Priscilla (la Madonna con il Bambino nella profezia di Balaam, l'epitaffio di Severa).